

25. Izglītība un darba tirgus

Zane Vārpiņa, Ināra Kantāne

Svarīgs Latvijas tautsaimniecības attīstības priekšnosacījums ir darba tirgus prasībām atbilstošas kvalifikācijas darbaspēks, īpaši Latvijā, kur darbaspēks ir viens no svarīgākajiem ekonomikas resursiem. Vienlaicīgi individuālā līmenī izglītība un darba tirgus statuss ir nesaraujami saistīti. Cēlonība starp indivīda izglītību un viņa darba tirgus situāciju ir abpusēja – nodarbinātība ietekmē izglītību un izglītība savukārt ietekmē nodarbinātības iespējas un ražīgumu (25.1. tabula).

25.1. tabula. Izglītības līmeņa un darba tirgus savstarpējā ietekme

Nodarbinātības ietekme uz izglītību	
	<p>Dažāds efekts:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Darba tirgus pieprasījums nosaka izglītības izvēli • Sliktos darba tirgus apstākļos iestāšanās darba tirgū nav pievilcīga, jaunieši izvēlas studēt (drosmi zaudējuša darbinieka efekts), studijām ir mazas alternatīvās izmaksas • Tajā pašā laikā sliktos darba tirgus apstākļos samazinās algas un māsaimniecību ienākumi sarūk, citiem māsaimniecības locekļiem var rasties nepieciešamība strādāt, lai to kompensētu (papildu darbinieka efekts), vai arī viņi nevar atļauties samaksāt studiju maksu
Augstāka izglītības līmeņa ietekme uz nodarbinātību un ražīgumu	
Nodarbinātība	<p>Vienmēr pozitīvs efekts:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Mazāks risks tikt atļautiem, lielāks firmai specifiskā cilvēkkapitāla uzkrājums • Nekvalificētu darbinieku aizstāšana ar kvalificētiem (izspiešanas efekts) • Darbinieki ir elastīgāki darba tirgū, nepieciešamības gadījumā viņiem vieglāk atrast jaunu darbu
Ražīgums	<p>Pozitīvs, netiešs, bieži nenozīmīgs efekts:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Kopumā skolas apmeklēšana palielina prasmes, darba devēji maksā vairāk par augstāku kvalifikāciju, sagaidot augstāku produktivitāti • Skološanās var būt tikai signāls, ka indivīdam piemīt noteiktas prasmes • Darba tirgus nereti neatrodas līdzsvarā

Avots: autoru izstrādāts, balstoties uz Cunska, 2012.

Darba tirgus situācija ietekmē indivīdu lēmumus iegūt izglītību, t. i., pieprasījumu pēc izglītības. Zinātniskajā literatūrā sastopami divi skaidrojumi. Pirmkārt, sliktā darba tirgus situācijā (augsts bezdarba, īpaši jauniešu bezdarba, līmenis) studijām ir mazas alternatīvās izmaksas, jo algas ir zemas un uz darbavietām ir liela konkurence. Līdz ar to studijas ir labs laika ieguldījuma veids, kas palielina studējošo skaitu. Daudzos empīriskos pētījumos ir konstatēta šāda pozitīva sakarība starp kopējo bezdarbu un studējošo skaitu (Betts, McFarland, 1995; Card, Lemieux, 2000; Rice, 1987; Weber, 2002). Vienlaicīgi šādos pašos darba tirgus apstākļos var būt spēkā tieši pretējs – t. s. pievienotā darbinieka – efekts, kad, algām samazinoties, kāds no māsaimniecības locekļiem var zaudēt darbu un citiem tās locekļiem var rasties nepieciešamība strādāt, lai to kompensētu, vai arī kad nevar atļauties samaksāt studiju maksu. Arī negatīva sakarība ir novērojama empīriskos pētījumos (Kane, 1995). Tātad kopumā jāsecina, ka darba tirgus situācija ir nozīmīgs faktors, kas nosaka pieprasījumu pēc izglītības. Tieši darba tirgus, kurā tiek pieprasītas konkrētas prasmes, ilgtermiņā nosaka izglītības saturu.

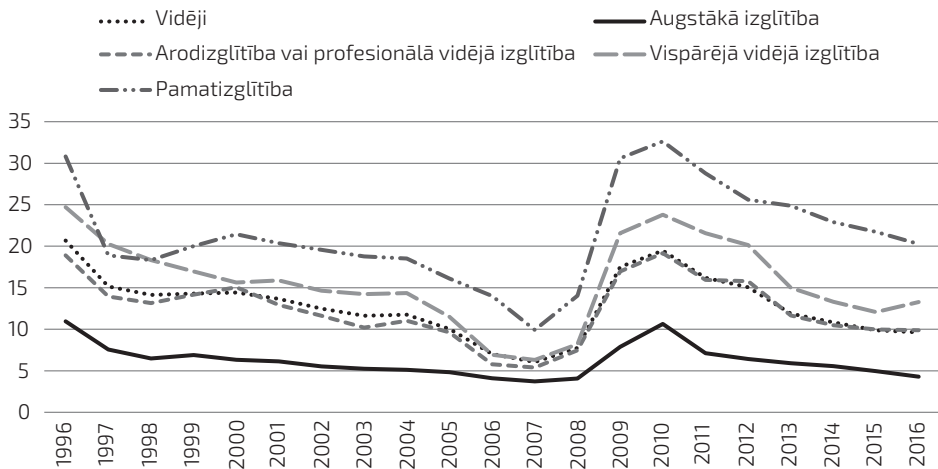
No otras puses, izglītības līmenis un joma nosaka indivīda nodarbinātību un karjeru. Zinātniskos pētījumos par bezdarba situāciju un tā ilgumu vienmēr konstatēta statistiski nozīmīga izglītības ietekme (Nickell, 1979; Mincer, 1991; Hoynes, 1999), augstākas izglītības līmenis vienmēr tiek saistīts ar zemāku bezdarba risku. Tas tiek skaidrots divējādi: pirmkārt, varbūtību tikt atbrīvotam no darba samazina amata specifiska cilvēkkapitāla uzkrāšana, kas ir augstāka darbiniekiem ar augstāku izglītības līmeni un attiecīgi augstāku amatu, un, otrkārt, ar izspiešanas efektu (angl. *crowding out*) jeb pārizglītību (*over-education*), t. i., zemāk izglītotu darbinieku aizvietošanu ar labāk izglītotiem vai pieredzējušākiem (Muysken, Ter Weel, 1999). Tehnoloģiskā izaugsme attīstītās valstīs ir saistīta ar nepieciešamību pēc augstāk izglītota darbaspēka, kura prasmes ir elastīgākas un kurš vieglāk adaptējas jaunām prasībām un uztver jaunas zināšanas; zemāk izglītotā darbaspēka veiktais manuālais darbs pirmām kārtām tiek aizvietots ar tehnoloģijām, līdz ar to samazinot relatīvo pieprasījumu pēc zemākas izglītības darbiniekiem. Tātad zemāk izglīto cilvēku bezdarba risks ir augstāks, īpaši sliktā vai nestabilā darba tirgus situācijā (krīzē), kad, pieaugot bezdarbam, darba devēji var nopirkt vairāk prasmju par zemāku algu.

Izglītības un produktivitātes saikne ir mazāk tieša. Lai gan pētījumi neparāda negatīvu sakarību starp izglītības līmeni un produktivitāti, arī statistiski nozīmīga pozitīva saikne netiek vienmēr pierādīta. Labi strādājoša tirgus apstākļos darba devēji darbiniekiem maksā algu, kas vienāda ar to marginālo ražīgumu, tātad, ja darba devēji augstāk izglītotiem darbiniekiem maksā augstāku algu, tiek uzskatīts, ka to produktivitāte ir augstāka. Tomēr darba tirgus bieži vien neatrodas līdzsvarā, piemēram, laika posmā starp 2005. un 2008. gadu Latvijā pieprasījums pēc darbaspēka pārsniedza piedāvājumu, un šajā laikā alga neatspoguļo ražīgumu. Otrkārt, izglītību uzskata tikai par signālu, jo to

iegūst tikai tādi indivīdi, kuru iedzimtās prasmes ir augstākas nekā citiem (Altonji, Pierret, 1996; Spence, 1974). Neskatoties uz diskusiju par reālo izglītības pienesumu indivīda produktivitātei, zinātniskajā literatūrā pastāv uzskats, ka izglītības līmenis ir laba mērvienība (*proxy*) cilvēkkapitāla vērtībai. **Vērtējot izglītību darba tirgū, uzmanība jāpievērš trīs rādītājiem, kas raksturo problemātiku Latvijā.**

Cilvēki ar augstāku izglītību vienmēr ir labāk nodarbināti. Latvijā iedzīvotājiem ar augstāku izglītību nemainīgi visos pēdējos 20 gados darba iespējas ir bijušas lielākas. To atspoguļo, piemēram, bezdarba rādītāji pa izglītības grupām (25.1. attēls). Lai arī bezdarba līmenis visām izglītības grupām ir mainīgs, atspoguļojot ekonomikas vispārējo situāciju un tās cikliskumu, iedzīvotājiem ar atšķirīgiem izglītības līmeņiem tas ir atšķirīgs, bet to dinamika ir diezgan līdzīga.

Kopējais bezdarba līmenis Latvijā ir bijis mainīgs robežās no 6% 2007. gadā straujā ekonomikas pieauguma periodā līdz nepilniem 20% krīzes un pēc-krīzes periodā 2010. gadā; līdzīga situācija bija arī 1996. gadā Krievijas krīzes iespaidā. Bezdarba līmenis iedzīvotājiem ar augstāko izglītību 2010. gadā (25.1. attēls) bija tikai 10,7%, turpretī iedzīvotājiem ar pamatzglītību – 32,6%, iedzīvotājiem ar vidējo izglītību 23,8% un iedzīvotājiem ar profesionālo izglītību – 19,2%. Raksturīgi, ka visaugstākais bezdarba pieaugums krīzes laikā (2008–2010) skāra tos, kam ir pamatzglītība, bet bezdarba samazinājumu pēc-krīzes periodā (2011. gadā salīdzinājumā ar 2010. gadu) visstraujāk izjuta cilvēki, kas ieguvuši augstāko izglītību.

25.1. attēls. Bezdarbs sadalījumā pēc izglītības līmeņa (1996–2016) procentos no visiem ekonomiski aktīvajiem iedzīvotājiem ar attiecīgo izglītību

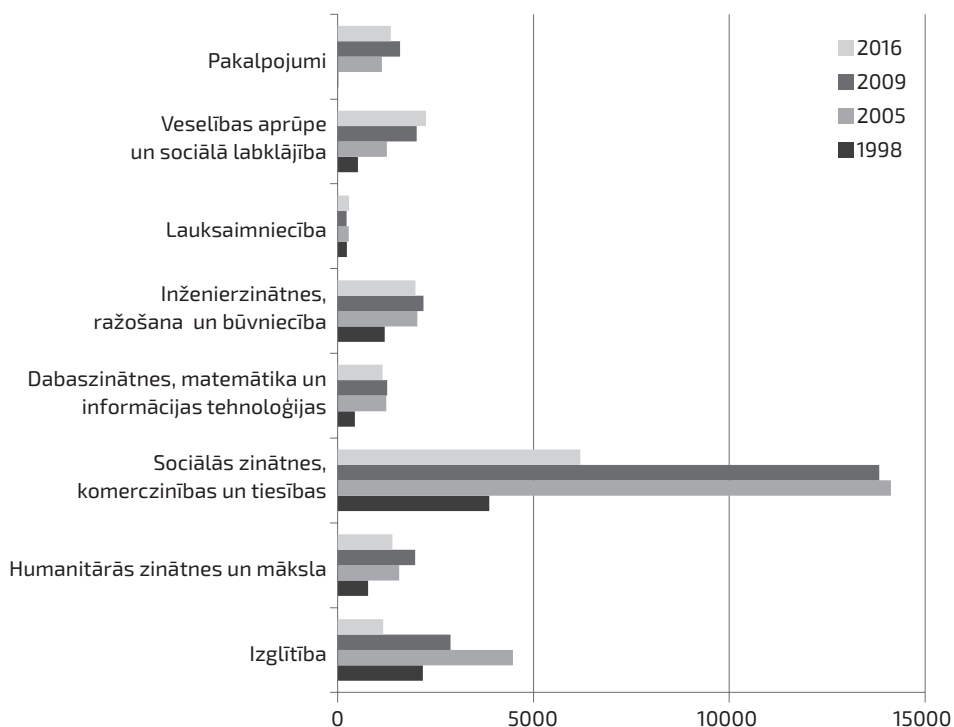
Avots: autoru veidots, izmantojot LR CSP datubāzes.

Nepietiekama koordinācija starp darba tirgus vajadzībām un iegūto izglītību. Pētījumā “Nākotnē stratēģiski pieprasītākās prasmes Latvijā” norādīts, ka viena no būtiskākajām darba tirgus problēmām ir “darbaspēka pieprasījuma un piedāvājuma nesabalansētība (prasmju un izglītības neatbilstība)” (Kasalis u. c., 2012). Ekonomikas ministrijas informatīvajā ziņojumā par darba tirgus vidēja termiņa un ilgtermiņa prognozēm konstatēts, ka atsevišķās profesijās pat tad, ja atalgojuma līmenis ir relatīvi augsts, ir grūti apmierināt pieaugošo pieprasījumu pēc atbilstošas kvalifikācijas darbaspēka (piemēram, IT nozarē pieprasījumu pēc programmētājiem), bet vienlaikus ir jomas, kur pastāv būtisks darbaspēka pārpalikums (dažādu pakalpojumu jomu pārvaldes (administrācijas) darbinieki, juridisko, sociālo un kultūras lietu speciālisti, tirdzniecības aģenti). Saskaņā ar Ekonomikas ministrijas vidēja termiņa un ilgtermiņa darba tirgus prognozēm, saglabājoties pašreizējai darbaspēka sagatavošanas struktūrai, varētu būt šādas būtiskākās darba tirgus disproporcijas:

- neatbilstība starp augstākās izglītības piedāvājumu un darba tirgus pieprasījumu;
- tāda darbaspēka trūkums, kam ir vidējā profesionālā izglītība;
- liels to jauniešu īpatsvars, kuri nonāk darba tirgū bez konkrētas specialitātes un prasmēm;
- liels mazkvalificētā darbaspēka īpatsvars.

Tomēr Latvijā liela daļa jauniešu izvēlas studēt sociālās zinātnes, komerczinības un tiesības – specialitātes, kurās nākotnē tiek prognozēts darbaspēka pārpalikums. 2016. gadā šajā izglītības tematiskajā grupā tika uzņemti 34,7% no visiem augstskolās un koledžās uzņemtajiem jauniešiem, bet grādu vai kvalifikāciju ieguva 39,2% no visiem augstskolu un koledžu absolventiem. Savukārt dabaszinātņu, matemātikas un informācijas tehnoloģiju izglītības tematiskajā grupā, kur jau pašreiz netiek pilnībā apmierināts darbaspēka pieprasījums, 2016. gadā tika uzņemti tikai 9,7% jauniešu; grādu vai kvalifikāciju šajās jomās ieguva 7,3% absolventu.

Augstskolas un augstākās izglītības koledžas Latvijā katru gadu absolvē aptuveni 2 reizes vairāk studentu nekā vidējās profesionālās izglītības iestādes (finanšu krīzes laikā pat aptuveni 3 reizes vairāk). To daļēji izskaidro nodarbinātības iespējas – tiem, kam ir augstāka izglītība, nodarbinātības iespējas vienmēr ir bijušas labākas. Tomēr satraucoši liela ir to jauniešu daļa, kuri neturpina mācības. 2016. gadā bija 31,4% vidusskolu beigušo un 4,2% pamatskolu beigušo jauniešu, kuri mācības neturpināja. Statistikas dati liecina, ka ekonomiski aktīvo iedzīvotāju vidū gadu no gada pieaug tādu nodarbināto īpatsvars un samazinās bezdarbnieku īpatsvars, kuriem ir augstākais izglītības līmenis. 2018. gadā augstāko izglītību ieguvušo bezdarbnieku īpatsvars veidoja 17,7%, arodizglītību vai profesionālo vidējo izglītību ieguvušo bezdarbnieku īpatsvars – 31,5%, bet to bezdarbnieku īpatsvars, kuriem ir vispārējā vidējā izglītība, – 32,5% (CSP, 2019).

25.2. attēls. Grādu vai kvalifikāciju ieguvušo studentu skaits pa izglītības tematiskajām grupām augstskolās un koledžās (1998–2016)

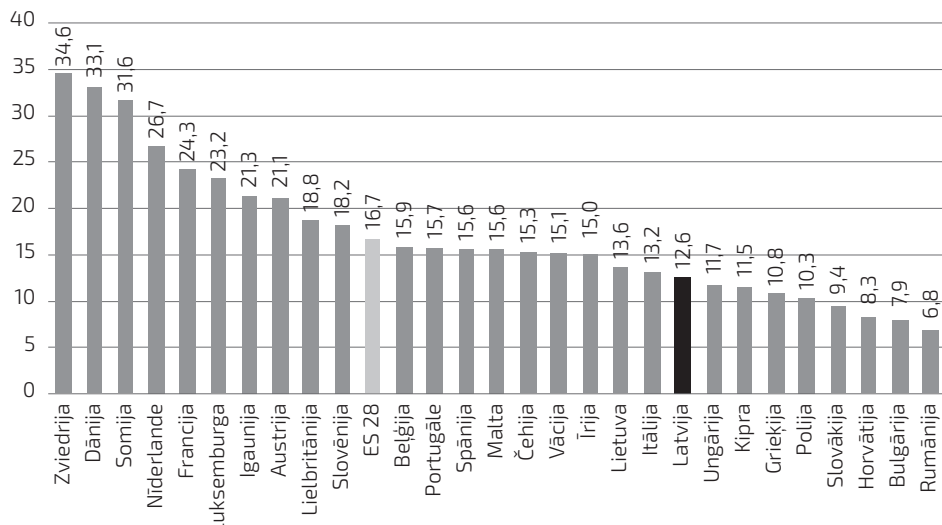
Avots: autoru veidots, izmantojot LR CSP datubāzes.

Lai arī bezdarba rādītāji liecina par labu augstāka izglītības līmeņa iegūšanai, kas arī samazina bezdarba risku, ir nepieciešams padziļināti skatīt izglītības sadalījumu pa studiju jomām. Vidēja termiņa un ilgtermiņa darba tirgus prognozes liecina par lielāku nepieciešamību pēc absolventu profesionālās izglītības, kā arī pēc izglītības zinātnes, tehnoloģiju, inženierzinātņu un matemātikas jomā (pēc t. s. STEM – *Science, Technologi, Engineering, Mathematics* – specialitātes), tomēr faktiski lielākais ir tieši sociālo zinātņu programmu absolventu skaits. 25.2. attēls atspoguļo izmaiņas absolventu sadalījumā pa zinātņu nozarēm pēdējo 18 gadu laikā.

Kā redzams, visizteiktākās pārmaiņas skārušas tieši sociālo zinātņu jomu (sociālās zinātnes, komerczinības un tiesības), šo programmu absolventu skaits ir samazinājies no 14 tūkst. 2005. un 2009. gadā līdz mazliet vairāk nekā 6 tūkst. 2016. gadā. Tomēr tieši minētajā izglītības tematiskajā grupā iepriekš bija visstraujākais pieaugums. Kaut arī absolūtos skaitļos sociālo zinātņu programmu absolventu skaits ir samazinājies uz pusi, šī joma joprojām veido gandrīz 40% no visiem absolventiem 2016. gadā.

Līdz ar kopējo studentu skaita samazināšanās tendenci arī absolventu skaits dabaszinātnju, matemātikas un tehnoloģiju studiju jomā ir nedaudz samazinājies: no 1265 cilvēkiem 2009. gadā līdz 1146 absolventiem 2016. gadā. Inženierzinātnēs, ražošanā un būvniecībā absolventu skaits saruka par apmēram 100 cilvēkiem. Varētu apgalvot, ka izglītības jomas un veselības aprūpes un sociālās labklājības jomas dinamika attīstās saskaņā ar ekonomikas vajadzībām – studējošo un absolventu skaits izglītības sektorā krasi samazinās, bet palielinās veselības aprūpes un sociālās labklājības jomā. Šādu attīstību nosaka demogrāfiskās izmaiņas – sabiedrības novecošana, līdz ar to izglītības sektors samazinās un turpinās samazināties, savukārt palielināsies nepieciešamība pēc veselības aprūpes un sociālās aprūpes.

Zema pieaugušo dalība formālā un neformālā izglītībā. Mūžizglītība atspoguļo darbaspēka aktivitāti izglītošanas jomā un ir būtiska mūsdienu darba tirgus nepieciešamība. Ekonomiskai situācijai strauji mainoties, darbaspēkam nepieciešams elastīgi pielāgoties šīm izmaiņām. Pastāv uzskats, ka mūsdienās katram cilvēkam dzīves laikā nepieciešams pārmācīties vismaz trīs reizes. Saskaņā ar darbaspēka apsekojumu 2017. gadā Latvijā tikai 13% visu darbaspējīgo iedzīvotāju piedalās izglītībā un apmācībā (25.3. attēls). Šis rādītājs krasi atpaliek ne tikai no Ziemeļvalstīm, kur iedzīvotāju dalība izglītībā dzīves garumā pārsniedz 30% (Dānijā 37%, Zviedrijā 34%, Somijā 30%), bet arī no Igaunijas (21%), Lietuvas (14%) un praktiski no visas Rietumeiropas. Latvijā sieviešu dalība mūžizglītībā nedaudz pārsniedz vīriešu dalību (14% un attiecīgi 11%).

25.3. attēls. ES dalībvalstu darbaspējas vecuma (18–65 gadi) iedzīvotāju dalība izglītībā un apmācībā (pēdējo 4 nedēļu laikā no aptaujas brīža) (2017)

Avots: autoru veidots, izmantojot Eurostat [trng_lfs_02]; darbaspēka apsekojuma dati.

Turklāt iedzīvotāji ar augstāku sasniegto izglītības līmeni arī turpmāk proporcionāli vairāk turpina mācīties, tādējādi vēl vairāk paplašinot izglītības un kvalifikācijas atšķirības.

Kopumā, vērtējot darbaspēka izglītību, jāsecina, ka darbaspēks Latvijā ir salīdzinoši augsti izglītots, tomēr pastāv neatbilstība starp prasmju pieprasījumu un piedāvājumu pa zinātņu jomām – novērojams darbinieku trūkums eksaktajās jeb t. s. STEM zinātņu jomās, savukārt sociālo zinātņu programmu absolventu skaits pārsniedz piedāvāto darbavietu skaitu. Iedzīvotāju mūžizglītības rādītāji ir ļoti zemi.

Literatūra un avoti

- Altonji, J., Pierret, C. (1996) Employer Learning and the Signalling Value of Education. *NBER Working Paper*, No. 5438. National Bureau of Economic Research, Cambridge, Mass.
- Betts, J. R., McFarland, L. L. (1995) Safe Port in a Storm. The Impact of Labour Market Conditions on Community College Enrolment. *The Journal of Human Resources*, 30 (4): 741–765.
- Card, D., Lemieux, T. (2000) Dropout and Enrolment Trends in the Post-War Period: What Went Wrong in the 1970s? *NBER Working Paper*, No. 7658. National Bureau of Economic Research, Cambridge, MA.
- CSP (2019) Datubāze. Tabula NBG350 [http://data1.csb.gov.lv/pxweb/lv/sociala/sociala__nodarb__aktivitate_ikgad/NBG350.px/table/tableViewLayout2/?rxid=a39c3f49-e95e-43e7-b4f0-dce111b48ba1 (23.02.2019.)].
- Cunška, Z. (2012) *Demogrāfisko un sociālo faktoru loma iedzīvotāju augstākās izglītības līmeņa veidošanā un attīstībā Latvijā*. Promocijas darbs. Rīga: Latvijas Universitāte.
- Grādu vai kvalifikāciju ieguvušo studentu skaits pa izglītības tematiskajām grupām augstskolās un koledžās (2017) [<https://www.csb.gov.lv/lv/statistika/statistikas-temas/socialie-procesi/izglitiba/tabulas/izg290/gradu-vai-kvalifikaciju-ieguvuso-studentu-skaits> (23.04.2017.)].
- Hoynes, H. (1999) The Employment, Earnings, and Income of Less Skilled Workers Over the Business Cycle. *NBER Working Paper*, No. 7188, National Bureau of Economic Research, Cambridge, MA.
- Iedzīvotāji pēc ekonomiskās aktivitātes statusa un izglītības līmeņa Latvijas reģionos (2017) [<https://www.csb.gov.lv/lv/statistika/statistikas-temas/socialie-procesi/nodarbinatiba/tabulas/nbg351/iedzivotaji-pec-ekonomiskas-aktivitates> (22.04.2017.)].
- Informatīvais ziņojums par darba tirgus vidēja un ilgtermiņa prognozēm (2016) [https://www.em.gov.lv/files/tautsaimniecibas_attistiba/dsp/EMZino_06_160616.pdf (20.12.2016.)].
- Kane, T. J. (1995) Rising Public College Tuition and College Entry: How Well Do Public Subsidies Promote Access to College? *NBER Working Paper*, No. 5164. National Bureau of Economic Research, Cambridge, MA.
- Kasalis, E., Brēķis, E., Jēkabsons, S., Purmalis, K. (2013) *Nākotnē stratēģiski pieprasītākās prasmes Latvijā* [https://www.em.gov.lv/files/tautsaimniecibas_attistiba/1_Petijums_nakotne_pieprasitakas_prasmes.pdf (20.12.2016.)].
- Mincer, J. (1991) Education and Unemployment. *NBER Working Paper*, No. 3838. National Bureau of Economic Research, Cambridge, MA.
- Muysken, J., Ter Weel, B. J. (1999) *Overeducation, Job Competition and Unemployment*. Working Paper, MERIT, Maastricht University, Maastricht.

- Nickell, S. (1979) Education and Lifetime Patterns of Unemployment. *Journal of Political Economy*, 87 (5): S117–S131.
- Pamatskolu un vidusskolu beigušo turpmākā izglītība (2017) [<https://www.csb.gov.lv/lv/statistika/statistikas-temas/socialie-procesi/izglitiba/tabulas/izg180/pamatskolu-un-vidusskolu-beiguso-turpmaka> (23.04.2017.)].
- Profesionālo izglītības iestāžu audzēkņu sadalījums pēc vecuma un dzimuma (2017) [<https://www.csb.gov.lv/lv/statistika/statistikas-temas/socialie-procesi/izglitiba/tabulas/izg221/profesionalo-izglitibas-iestazu-audzeknu> (23.04.2017.)].
- Rice, P. (1987) The Demand for Post-Compulsory Education in the UK and the Effects of Educational Maintenance Allowances. *Economica*, 54: 465–475.
- Spence, M. (1974) *Market Signalling*. Harvard University Press, Cambridge.
- Weber, B. A. (2002) The Link between Unemployment and Returns to Education: Evidence from 14 European Countries. *Education + Training*, 44 (4/5): 171–178. Doi 10.1108/00400910210432059.